

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

ІМЕНІ І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА

спецвипуск

УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

За загальною редакцією
директора Інституту європейських досліджень НАН України
доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Київ 2011

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РАКУРСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ

В статті проаналізовано особливості процесу сучасного націєтворення в його неоднозначній багатовимірності під кутом зору створення оптимальної моделі модерної української нації-держави, максимально адаптованої до європейських цивілізаційних цінностей.

Ключові слова: нація, народ, етнос, типологія національної ідентичності.

In the article the features of process of modern nation creation are analysed in his ambiguous polymeasurableness under the corner of creation of optimum model of the modern Ukrainian nation-state maximally adapted to the European civilization values.

Keywords: nation, people, ethnos, typology of national identity.

У літературі, присвяченій проблемі типології етнонаціональних процесів, має місце гранична поляризація концептуальних установок: починаючи від тверджень про неминуче зникнення національно-етнічних утворень як таких, що пов'язано із процесом соціально-економічної глобалізації й уніфікації духовних та політичних процесів, і до передбачень небувалого розквіту всіх (у тому числі і расово-біологічних, руйнівних) типів етнонаціоналізму. Значною мірою така ситуація зумовлена надзвичайною складністю етнонаціональної самоідентифікації як окремої людини, так і різних соціальних груп. Адже етнонаціональна свідомість – це складний синтез етнічних, політичних, релігійних, духовних, економічних та ідеологічних мотивацій, заснованих на теоретичній і побутовій свідомості, на міфах, утопіях тощо [2, 16]. Саме тому навіть у сучасній Європі взаємоконкурентність і навіть конфліктність різних типів етнонаціональної ідентичності може породжувати міждержавні військові протистояння на етнонаціональному ґрунті і навіть розпад держав, котрі складаються із представників декількох етносів. Зокрема, йдеться про розпад колишніх Югославії та Чехословаччини [4, 50].

Свого часу автором даного дослідження було висунуто й обґрунтовано гіпотезу про те, що різні форми етнонаціональної ідентичності, які конкурують між собою в структурі як індивідуальної, так і масової свідомості, ієрархічно структуровані і відповідають стадіальним етапам соціогенезу [5, 219–258]. Зокрема, на нашу думку, спираючись на вихідні принципи цієї концепції, можна дати типологічну характеристику конкретно-історичних форм націоналізму, які органічно пов'язані із світоглядними характеристиками *основних п'яти ступенів духовної еволюції людства*.

Історично перший, так би мовити, найнижчий у вертикальній типології, рівень або пласт національної самосвідомості (в сучасному світі пов'язаний із

мафіозно-клановим – темповим – ієрархічно статусним типом ідентичності), пов'язаний передусім з етнічно-расовою (первісно родовою, общинною) формою самоідентифікації. Він належить до найбільш архаїчних форм світоглядної орієнтації, зумовлених кланово-родовими суспільними відносинами на основі міфу про «кровне» споріднення первісного колективу (згадаймо хоча б класичну нацистську символіку). Цю найбільш архаїчну форму спільнотної ідентифікації, засновану на общинно-міфологічних мотиваціях, видатний соціолог Е. Дюркгейм розглядав як найпримітивнішу форму формально-ритуального об'єднання – «механічну солідарність».

Подібний по суті саме расовий тип націоналізму може виникати внаслідок світоглядної деградації, тобто своєрідного зриву, падіння від досягнутого рівня гуманізації людського буття до найпримітивніших алгоритмів мислення і колективної поведінки. Це відбувається у випадках, коли внаслідок різноманітних соціальних криз і навіть катастроф у сучасної людини виникає стан так званої аномії (Е. Дюркгейм) – повної втрати базових світоглядних орієнтирів модерного типу. Саме ці явища і призвели свого часу до виникнення нацизму як однієї із форм сучасного тоталітаризму. Подібні форми ідентичності породжували різноманітні форми етноциду як під час розпаду колишньої Югославії, так і в колишніх передньоазійських радянських республіках.

Історично вищий рівень духовної еволюції людства зумовлений, зокрема, виникненням кланово-общинної форми ідентифікації. З цим типом національної ідентифікації пов'язане зародження та функціонування різноманітних імперських утворень, починаючи з давніх часів аж до ХХ століття. У його основі лежить принцип шовінізму, тобто панування народності або общини, котра створила найбільш потужну військову державну структуру над «нетитульними» народностями чи навіть етносами як, начебто, визначально економічно і політично залежними, не здатними до самостійного державотворення. Подібна форма імперсько-державницької ідентифікації нерозривно пов'язана з ідеєю кастовості, яка знайшла свій найповніший прояв у ранньокласових суспільствах Переднього і Далекого Сходу. Причому представники завойованих тим чи іншим способом народностей у різноманітних імперських утвореннях вже розглядаються не як вороги, котрих належить знищити, а скоріше як варвари, «іногородці», а іноді, на більш високих рівнях розвитку, навіть як «молодші брати», які займають нижчі сходинки у структурі імперського союзу і яких «опікає» «старший брат». Етатистська домінанта національної ідентичності призводить до того, що, наприклад, сучасний ідеолог євразійства О. Дугін у програмній праці «Четверта політична теорія» декларує антиєвропейську ідентичність Росії, не тільки визнаючи, що вона ніколи не була нацією європейського взірця, а й те, що саме імперська структура і надалі буде забезпечувати процвітання цього державного утворення.

Гуманістично вищим типом національної ідеї або націоналізму є ідея релігійна. Причому в процесі суспільного прогресу на рівні релігійної ідентифікації саме етнічно-національна самобутність відступає на задній

план, адже людина, котра має спільні з вами релігійні погляди, оцінюється насамперед на основі її інтегруючого духовно-гуманістичного потенціалу, практично незалежно від її расового і етнічного походження. Іновірці, котрі приймають «вашу» релігію, незалежно від їхньої національності, стають для вас «своїми». Релігійна система цінностей уже значно більшою мірою об'єднує, ніж роз'єднує [1, 78–79].

Національна ідея в її культурно-релігійному вимірі виступає могутнім об'єднуючим фактором. Вона не тільки значною мірою долає племінні, етнічні і кланові бар'єри в межах однієї держави, а й сприяє створенню величезних інтегрованих ареалів. Не випадково і А.Дж. Тойнбі, і М. Вебер, а за ними і С. Хантінгтон, виділяють і типологізують світові цивілізації насамперед за релігійними ознаками. Ми говоримо про величезні ісламський, буддистський і, звичайно ж, християнський світи, у межах яких расово-національні і суцього етнічні ознаки вже значною мірою опосередковані особливою системою духовно-моральних цінностей. Хоча вона може набувати й агресивно фундаменталістського забарвлення.

Якісно вищий ступінь етнонаціональної самоідентифікації людини – власне націоналізм у модерному розумінні цього слова – пов'язаний з виникненням і розвитком особливої буржуазної формації, котра зароджується переважно у США. Націоналізм, котрий відповідає капіталістично-індустріальному типу суспільства, складається в процесі формування ренесансно-реформаційної духовної картини світу європейської цивілізації. У цьому плані теза марксизму, який значною мірою підтримує Е. Гелнер, про становлення націй разом із національними ринками є правильною [3].

Завершені ж нації-держави з розвиненою ринковою економікою намагаються, сформувавши неповторну імпортно-експортну модель, захищати не тільки власного виробника, а й споживача, максимально включаючись у режим міжнародної конкуренції. Водночас їх народногосподарський комплекс за параметрами співвідношення приватного і державного секторів, рівнем розвитку корпоративізму і венчурного бізнесу, особливостями податкової і фінансової системи, галузевою структурою тощо утворює неповторну специфіку і саме тому ідентифікується як особливий національний ринок (часто навіть говорять про національну ідею стосовно економіки).

Історично і стадіально найвищий рівень і, відповідно, найбільш складний вимір етнонаціональної ідеї як принципу консолідації відповідає постбуржуазному або постіндустріальному етапу розвитку. Цей рівень почав формуватися під час так званої «Весни народів» – процесу «другої хвилі» становлення молодих націй на основі багатьох недержавних етносів, особливо у Східній Європі. Вищі ж форми національної ідентичності, за Е. Дюркгеймом «органічної солідарності», нерозривно пов'язані з формуванням у ХІХ столітті в межах європейської соціально-романтичної традиції особливого типу консолідації. Видатний соціолог описує поступове заміщення у становленні нації по принципу «біологічної гушавини» (найбільш «механічний» тип об'єднання) до стану «моральної щільності»,

або «моральної близькості». Для розуміння способу утворення побудованих за національною ознакою не стільки на інтересі, скільки на ідеалі, людських спільнот велике значення, крім робіт Е. Дюркгейма, мають роботи німецького соціолога Ф. Тьонніса, зокрема його «Спільність і суспільство». Звідси принципово новий соціологічний зміст поняття «народ», котре стає в романтичній історіософії з часів «Листів до німецької нації» Й. Фіхте найважливішою категорією, що визначає найбільш соціально активну (пасіонарну за Л. Гумільовим) частину нації, її державотворче ядро. Саме з соціологічним, а не вузькоетнічним трактуванням поняття «народ» пов'язані формулювання ідеї народного суверенітету в більшості конституцій європейського демократичного зразка. Звідсіля і здатність до граничної мобілізаційної консолідації на основі національно забарвленої альтруїстичної мотивації – патріотизму, базованій на емоційно-ціннісному ставленні до держави як своєї «винайденої» (Е. Хобсбаум), «уявленої» спільноти (Андерсон), об'єднаної на засадах неформального міжособистісного зв'язку.

Саме на останньому п'ятому, стадіально вищому, рівні розвитку національної ідеї і, відповідно, національної ідентичності відбувається і найбільш повний синтез індивідуальних і універсальних характеристик людського буття. Причому національне тепер уже осмислюється не як одиначне або навіть особливе відносно загальнолюдського як вищого етапу соціальної еволюції, а як духовна конкретність, синтез унікального і загальнолюдського. Тобто у цивілізаційних вимірах націоналізму не просто відбувається наповнення національної форми універсальними культурними цінностями, на чому наполягали, наприклад, М. Драгоманов і М. Бердяєв, а саме національне у своїй естетичній неповторності тільки і може стати джерелом загальнолюдських цінностей. Більше того, можна зробити важливий концептуальний висновок: в структурі індивідуальної свідомості сучасної людини співіснують як найбільш архаїчні, так і модерні, і навіть постмодерні типи національної ідентичності. Причому відбувається взаємодія і навіть конфлікт декількох типів національної самоідентифікації. Йдеться про самовизначення:

- «представник певної раси» (в тому числі і в міфологічно-нацистському або фундаменталістському сенсі слова);
- «підданий» (громадянин, так би мовити, за паспортом);
- носій певної етноналежності, в тому числі і такої, яка може бути «титальною нацією» в іншій країні (часто відбувається у релігійній формі);
- «громадянин», тобто член політичної нації як носій універсальних прав і свобод, прибічник громадянського суспільства і правової держави;
- патріот – людина, готова не за примусом, а на основі власного переконання, захищати Батьківщину, в тому числі і з ризиком для життя.

Останні два типи національної ідентичності зародились в Європі в добу Нового і Новітнього часів. Але головне те, що в будь-якому суспільстві існують великі соціальні групи з домінуючим типом ідентичності. Причому рівень «цивілізованості» (цивілізаційної ідентичності) нерозривно пов'язаний із домінуванням в структурі ідентичності стадіально вищих її типів,

відповідних сучасним визначенням політичної і культурної нації. Тому важливим є концептуальний висновок, що випливає з проведеного дослідження: залежно від домінування або мінімальної наявності домінуючого типу етнонаціональної ідентичності сучасні держави як своєрідні соціальні системи, що самоорганізуються, поділяються на пасіонарний, стаціонарний, стагнаційний і катастрофічний тип соціуму (до якого впритул підійшла Україна) [5, 255–257].

Коли йдеться про більшу чи меншу роль національного суверенітету, в тому числі в процесі інтеграції України до наддержавного особливого типу сучасного європейського конфедералізму, що отримав назву ЄС, потрібно диференціювати різноманітні типи національно забарвленої мотивації, відрізнити ті з них, які пов'язані із руйнівним етноцентризмом, популізмом і справді становлять реальну небезпеку всередині самої Європи. Йдеться не тільки про країни, що утворились замість колишньої Югославії, а й, наприклад, про іспанські, британські сепаратистські рухи національних меншин в структурі європейських націй-«старожилів». Також треба відрізнити ті форми національної ідентичності, розвиток яких Ш. де Голль пов'язував із практично альтернативною нинішній моделі ЄС, зафіксованій у Лісабонській угоді, моделі «Європи вітчизн», збільшення питомої ваги яких, навпаки, підсилить геополітичний потенціал ЄС.

Таким чином, в процесі стадіально-цивілізаційного розвитку відбувається еволюція етноспільнот від нав'язаних ззовні форм об'єднання за прямим примусом до форм національної консолідації, заснованих на юридично раціональних основах, а потім і на духовно-етичній домовленості і навіть на емоційному співпереживанні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочковский О. Вступ до націології / О. Бочковський. – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
2. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм: статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер ; пер. з англ. О. Рябов. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм: Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
4. Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе: в 3 т. Т. 1 / [под общ. ред. Э. Яна]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 431 с.
5. Шморгун А. Этнонациональное развитие человечества и цивилизационный процесс / А. Шморгун // Цивилизационные модели и их исторические корни. – К. : Наукова думка, 2002. – 630 с.